

I GLÄDJE OCH SORG

I GLÄDJE OCH SORG

FATABUREN 1995

I GLÄDJE OCH SORG

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1995

FATABUREN 1995

ISBN 91 7108 375 8

ISSN 0348 971 X

© Nordiska museet och respektive författare

Redaktör Ebbe Schön

Bildredaktör Åsa Thorbeck

Layout Börje Reinhold

Omslag Lena Lindqvist

Teknisk redaktör Berit Nordin

Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denna okänd

Summaries translated into English by Skans Victoria Airey

Omslag: VM-guld i ishockey 1992. Tre Kronors hemkomst firas på Sergels torg.

Foto Sven-Erik Sjöberg/Pressens Bild.

Främre pärmens insida: Midsommar i Rättvik 1990. Foto Lars Tunbjörk.

Bakre pärmens insida: Vuxendop i Löttorp, Öland 1987. Foto Lars Tunbjörk.

Baksida: Spettekaka. Foto Kerstin Bernhard för Sv. Telegrambyrån ca 1960.

Tryckt hos MediaPrint Uddevalla AB, Uddevalla 1994

31. Thorsdag. Helenedag. Upphålls råder
 hela dagen Gude vare lof! att säden
 fick torka till skörd efter rägnet.
 Kl: 6 om morgonen lossades 16 kanon
 skott då nästan allt gårdens folk från
 Brors, mitt och Brännerifolket samlades
 i tältet och fägnades med Caffé, skorpor
 brännvin och bakelser — förmiddagen kom
 brors dotter Carin, men hon mätte så illa
 att hon lade sig till mot aftonen.
 Till middagen hitkom Carl Reenstjerna med
 fru och dotter — den sistnämnda gaf mig en
 ganska väl broderad liten tyll krage.
 Då vi drucko Caffé i Tältet kom Capitaine
 von Moltzer med Dess fru, Hon gaf mig
 en ganska vacker Hattblomma, föreställande
 Sirenen

En sida ur Årstadagboken, där Märta Helena Reenstierna beskriver
 firandet av sin namnsdag 31 juli 1828: "Thorsdag. Helenedag. Upp-
 hållsväder hela dagen. Gud vare lof! att säden fick torka till skörd efter
 rägnet. Kl: 6 om morgonen lossades 16 kanonskott, då nästan allt gård-
 sens folk från Brors, mitt och Brännerifolket samlades i tältet och fägnas-
 des med Caffé, skorpor, brännvin och bakelser — förmiddagen kom
 brors dotter Carin, men hon mätte så illa att hon lade sig tills mot aftonen.
 Till middagen hitkom Carl Reenstjerna med fru och dotter — den sist-
 nämnda gaf mig en ganska väl broderad liten tyll krage. Då vi drucko
 Caffé i Tältet kom Capitaine von Moltzer med Dess fru. Hon gaf mig
 en ganska vacker Hattblomma, föreställande tvenne blå Syrenquistar
 med sina gröna blad..." Foto Hans Koegel.

ÅRSTAFRUNS ÖNSKEMÅNAD

Lillemor Holmberg

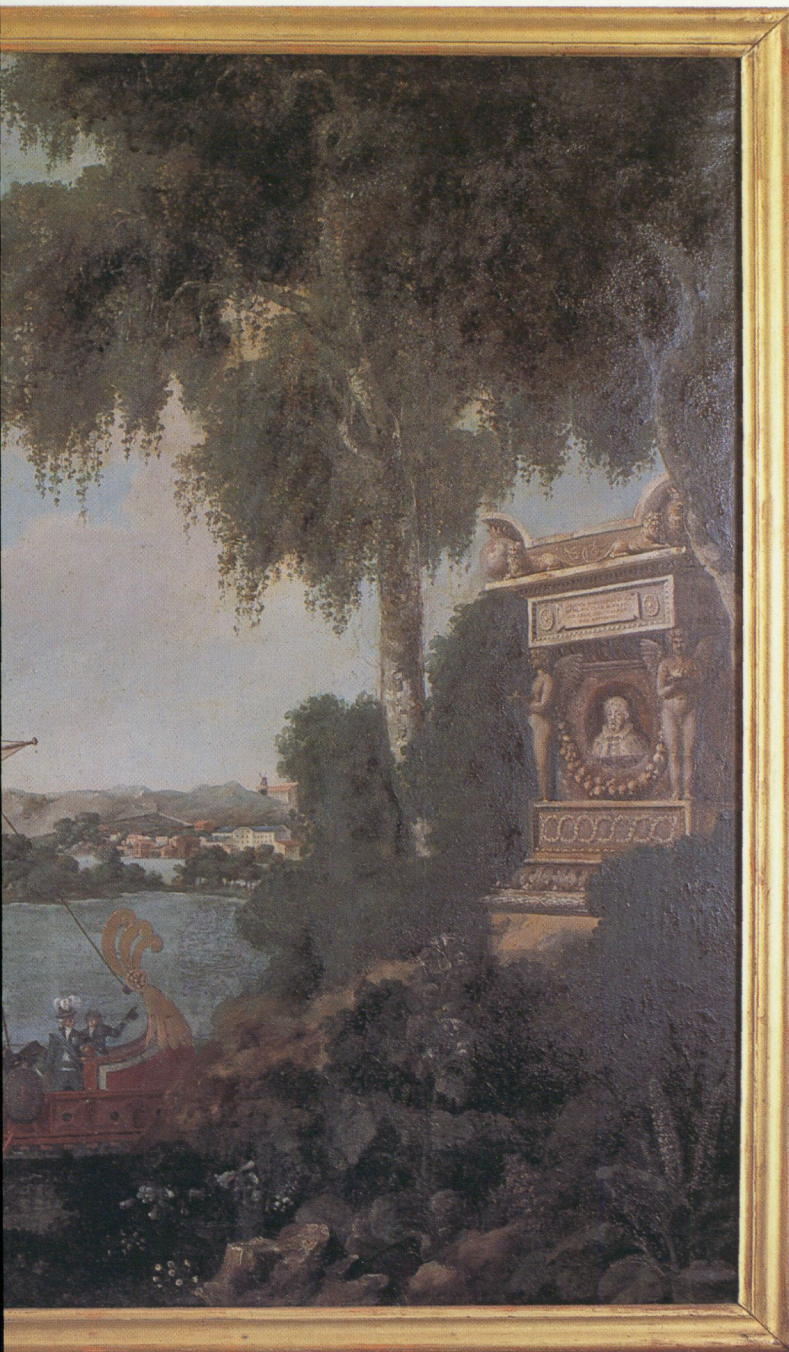
Traditioner i stort och smått var viktiga på en herrgård i huvudstadens närhet, framgår det av Årstafruns berömda dagbok 1793–1839, en kulturhistorisk klenod i Nordiska museets samlingar. Märta Helena Reenstierna von Schnell förstod att både arrangera återkommande stora fester och påpassliga markeringar av småhändelser. Under den kulna jultiden låg hon lågt, men under juli blommade hon upp. Då firades slag i slag det traditionella slätterkalaset till hertig Fredrik Adolfs ära och Årstafruns behagfulla namnsdag Helene dag. Årstas huspoet Carl Michael Bellman hugnade då herrskapet med specialskrivna verser och salutkanonerna dundrade.

Märta Helena Reenstiernas levnad, 1753–1841, omspanner fem regenter. Hon intar i sanning en märklig och hedervärd plats i den svenska historien. Årstadagboken erbjuder ett rikt och roande stoff när det gäller traditioner och sedvänjor. Märta Helena Reenstierna förlorade sju av sina åtta barn, medan de var i spädd ålder. Men hennes sunda och balanserade väsen gjorde att hon behöll sorgen för sig själv och levde utåtriktat till en mängd andra människors fromma. Därvidlag spelade stora årliga traditionella fester en väsentlig roll som avbrott i en arbetsam och stundom förtretlig vardag.

”Det vidtbekante Calaset”, slätterölet på den så kallade Naboths äng, var årets höjdpunkt. Slätterkalaset firades på Fredrikdagen den 18 juli till ära för den vackre hertig Fredrik Adolf, yngre bror till Gustav III. Ofta hedrade prinsen festen med sin närvaro.

På den stora Årstatavlan av Pehr Estenberg från 1798 ser man hertigen nalkas Årsta i en elegant vimpelprydd farkost med husets

Årstatavlan av Pehr Estenberg från 1798. Hedersgästen hertig Fredrik Adolf är på väg till slätterkalaset på Årsta på Fredrikdagen 18 juli. Prinsen ledsagas av Årstas herre, ryttmästare C. H. von Schnell, i en vacker farkost på Årstaviken. Husets härskarinna Märta Helena Reenstierna med blomsterkrans i håret står på stranden för att välkomna hertigen med blommor ur sitt skira förkläde. Sonen Hans Abraham plockar blommor i gräset. Den stora tavlan hänger i Tottieska malmgården på Skansen. Foto Birgit Brånvall.

*Slätterfest vid Svartsjö. Detalj
av målning av Pehr Hilleström
ca 1780, Nordiska museet.
Foto Birgit Brånvall.*

herre ryttmästare C. H. von Schnell. Husets härskarinna väntar på stranden med blomsterkrans på sina långa bruna lockar och välkomstblommor till hedersgästen i sitt skira förkläde som i ett ymnighetshorn. Sonen Hans Abraham plockar blommor i gräset.

Till slätterölet forslades hela vagnslaster med mat, dryck, stolar och bord samt övriga festattiraljer ut i det gröna. Som den noggranna husmor och omtänksamma värdinna Årstafrun är, gör hon alltid upp alfabetiska förteckningar på gäster, personal och allt behövt liksom specificering av vad kalaset kostat. Dessa listor med hundratals uppgifter finns i behåll och är nöjsam läsning.

Till slätterölet anno 1795 bjöds 58 gäster. Därtill kom musikanter, lakejer, hårfrisörska, pigor, snickare, gårdens folk och trenne "objudna damer", inalles 91 personer.

Mat, dryck och ingredienser är antecknade, från Arrack till Ättika. Det vattnas i munnen när man hör rätterna: gödkalv, lax, skinkor, sill, sylta, bakelser.

Årstafrun glömmar inte viktiga detaljer: flinta, blånor och fnöske, lunta till kanonad, hammare, hovtång, flagga, korkskruv, bläckhorn, savelstickor, talgljus, ljussax och tratt. Massor av dricksglas gick åt, så att hon måste hyra ett extra parti för 6 daler kopparmynt.

Men ve och fasa! När allt var förberett i detalj och 18 juli randades kom ett "hiskeligt regn, då alla golfven i Sal, matsal och norra rummen stodo som små sjöar, emedan ingen täckning var på taket."

Årstafrun satte då in en annons i Dagligt Allehanda, flyttade festen till 21 juli och fick lyckligtvis den dagen ett önskat vackert väder.

Om festens förlopp nedtecknar Årstafrun i dagboken:

Desse alla våra gäster voro muntre och glada, vi åto, drucko, dansade ett par bondpålskar uti höet efter den musique som af 8 Lif Reg:musicanter uppfördes. Hela eftermiddagen samlades åskådare af alla slags folk. Canonader, skålar och hurranden räckte ut på natten. – – – Spelmän, Laquais, pigor med flera, blefvo med vin och herrskaps mat undfägnade. Med vaxljus uti Bouteiller upplystes bordet och neder mot sjön vore 3 lyseldar. Likaledes brann 2 lyseldar på Ekebacken vid Liljeholmen och canonerades där.

BELLMAN SKALDADE

Carl Michael Bellman var herrskapet von Schnells förtrogne vän och Årstas huspoet. Från slätterölet 1794 finns Bellmans specialkomponerade visa bevarad. Här tre av de fem verserna:

Se skördemännen sträfv
i hvita linier fritt och gladt
att sina vålmar häfva
utaf naturens skatt.
Med sina liar hälsa de
vårt älskade glada främmande,
och hufvuden ej sväfv
för dessa skördare.

Tracteuren, han vid skänken,
vår glada vän ryttmästaren,
som fäst den våta länken
med glas och bägaren,
hans skål tillhör oss dricka nu
liksom vår Årstads nådig fru,
och skördeman på bänken
skall vakna klockan sju.

Gå Årstad, till hans högtid bär
de sköna blomsterkransar!
Och en Adonis, en De Geer,
bland skördemännen dansar.
Prins Fredric Adolph, ögats mål,
om du de skönas högtid tål,
så dricka de Prins Fredrics skål
och sina bröstkrus ansar.

Uttrycket "och hufvuden ej sväfv" i första strofen anspelar förstås på förhållandena i det dåtida Frankrike.

FÖRKÄRLEK FÖR NAMNSDAGAR

Svenskarnas präktiga pliktskyldiga 50-årskalas verkar inte ha varit uppfunna ännu på Årstafruns tid. Fru Reenstierna talar sällan om

folks ålder. Ett vackert och naturligt undantag är när hon som ovanligt prövad mor regelbundet noterar minnesdagarna för sina tidigt bortgångna barns födelsedagar.

Födelsedagar firades alltså inte alls i samma utsträckning som namnsdagar. Och är det egentligen inte mest sympatiskt och praktiskt att fira sina medmänniskors namn, som är lätta att komma ihåg jämfört med födelsedata? Att fira födelsedagar markerar ju också på ett onödigt och ledsamt sätt årens flykt.

Helene dag, den 31 juli enligt gamla almanackan, var Märta Helena Reenstiernas stora festdag, som kunde firas överdådigt genom att trädgården stod i sitt flor och bären var mogna.

Årstafrun var en mycket snäll och förlåtande matmor. Så länge ryttmästaren levde kunde han handgripligt tukta tjänstefolket, när dryckenskap och slarv övergick toleransgränsen. Sedan Årstafrun blivit änka har hon inga andra maktmedel än skarpa muntliga banor. Man har intrycket att de anställda alltmer utnyttjar hennes välvilja och vana att ta dem till nåder efter försyndelser.

Årstafruns eftergivenhet hänger nog samman med att hon inte hade råd att betala förstklassig arbetskraft, som på de rika herrgårdarna, till exempel överamiralen Lagerbielkes närbelägna Elvsjö gård, där allt skulle gå som ett urverk.

Alltnog, när Helene dag skulle firas var tjänstefolket kanske lite ångerköpt över att esomoftast fresta på sin snälla matmors tålamod och ville gottgöra allt vad de förmådde.

Trädgårdsmästare, mamsell, pigor och drängar var uppe hela natten innan och sirade äreportar i trädgården. De formade exempelvis bokstaven H med blomster över en länstol i stora salen, där nådig frun skulle sitta och ta emot presenter, bland annat traditionsenligt en stor korg mogna doftande smultron.

1806 var ett exempel på en lyckad Helene dag med "brilliant väderlek":

Klockan 6 om morgonen uppväcktes vi utaf vår son med 32 skott för Helena.

Våra karlar, Mölnaren med flera samt Pigor och Trädgårdsfolk undfägnades med Bränvin, Smörgåsar, Caffée och skorpor. Omkring Gula kammardörren och i Solituden voro bågar af löf och blomster samt i midten mitt namn med förgyllda bokstäfver. — — —

Kungl. Secret: Schoerbing och dess fru kommo klockan 3, en stund efter, då vi ärnade oss åt gärdet, hitkommo fru Vestman och fru Vesterstråle. Sedan de fått Caffée, följdes vi alla till vårt stora berg. Om aftonen spisades ärter, Skinka, Jordgubbar med mjölk, Grisstek och Tårta. Maten var ganska skön, Rödt vin dracks och 16 grofva kanonskott lossades åter. Folket fingo brännvin, fläsk, ärter och kaka. Alla voro muntra. Vi damer dansade polska. Hägerström följde stadsfruarne till Hornskroken, sedan han med strumpeband och Pisksnärten ett par gånger lagat selgjorden åt dem.

Den 31 juli 1794 var däremot en sorgens dag, eftersom ett kaffeförbud stod för dörren:

Helene namnsdag och det älskade kaffets sista stund i Svenska Verlden. Eftermiddagen drucko vi Kaffe utur den lilla vackra och nya Caffekannen för första och sista gången ner i Solituden, då efven upplästes af Molin författade verser om Helena och Caffé.

Fru Reenstierna var under årens lopp gudmor till inte mindre än 74 barn bland släkt, vänner och gårdens familjer. En del töser var döpta efter henne. På Helene dag 1799 besöker Årstafrun och hennes käre man Mölnaren Ekberg och dennes hustru för att fira hennes egen och Ekbergs yngsta dotters namndag:

De hade ganska snyggt renskurat, städat och löfvat sin nya Stuga, samt på golfvet utaf fint granris utlagt hela namnet Helena. De undfägnade oss med något varmt att dricka samt vin, Skorpor och Mandel musslor. På Majstången var uppsatt en stor blå och gul flagg, och allt var ganska artigt och snyggt, utom vägen dit och dädan.

Ibland hände det att man arrangerade gemensamma kalas för en hopar vänner med samma förnamn. Årstas herre hette Christian Hinric von Schnell. Firandet av Hinrics dag den 19 januari 1796 med en hejdundrande borgerlig herrmiddag på Årsta är så vådlig att jag inte kan låta bli att citera hela Årstafruns relation:

Hinrics dag. Rågn och smutsigt vägelag hindrade oss att få hit af våra bjudne gäster flera än Lagman Widegren, Dess son, Herr Vesterstråle och Factor H i n r i c Bille, efven kom Revisions Secreteraren Iserhjelm med Dess Herr Far och Bro-

Vårens ankomst firades på Årstafruns tid i Stockholms lustparker 1 maj. Människor med och utan åkdon vallfärdade särskilt ut till Djurgården. Här ett ekipage på Djurgårdsvägen förbi Rosendals slott omkring år 1830. Litografi efter teckning av Fredrik Blom senast 1829.

dern H i n r i c W., Exped: Secret: Hesselius, Lands Secret: Hortulan, Adv: Fisk. J. H i n r i c Pettersson, Dess bror och häradshöfdingen C: H i n r i c von Ackern samt Hof-Rätts Rådet Ehrenheim kommo icke hit, fast de lofvat. Cousin Sven Kafle kom vid sin återresa från staden hit, men for bort strax efter måltiden, hvilken ej började förn efter klockan 3. Medan vi sutto vid bordet tändes Ljus, och uti stora Salen voro alla fönstren med bågar Illuminerade, stora Transparenten fram på Claveret med granar på båda sidor.

Klock: precis 5 kommo efter min särskilda invitation Auditeur Vählin, Lieutenant Vendell, Notarien Hallman, Lieutn: Silfverskjöld, Herr Tottie och Lieutenant Teller, hvilken sistnämnde en stund efter vi druckit Théé afbrände ett Fyrverkeri en miniatyr uti salen, då den Malheur hände, att eld-

gnistor flögo uti en på skåpet glömd ask, hvaruti låg 28 Canon Patroner, hvilka flögo i luften och gjorde en grufvelig smäll och rök, emedlertid afstodnade för en stund glädjen och vi lät röken utdrifvas, decorationerne uti fönstren förbyttes i 5 små transparenter, hvarpå föreställdes alla 5 ofvannämnde Hinricars namn och sinnebilder.

von Schnell med åkerredskaper, von Ackern med Rättvisan, Iserhjelm med ett skrifbord etc., Pettersson en Bokhylla och differenta Titlar på böckren och Bille ett Bränneri. Efter Soupén afsjöngs verser af Hallman, komponerade till ofvannämnde 5 Herrars skålar, efven för mig och min mor, under canonad och 3faldigt Hurra. Sedan afbrändes åter ett miniatyr fyrverkeri och sista piesen en surprice af ormar som smattrade kring hela Salsgolfvet. Klockan 1/2 till 2 skildes våra gäster hän, och voro alla, efter min öfvertygelse, rätt glada och nöjda med dagens tillbringande.

De stora kyrkliga högtiderna tar herrskapet på Årsta ganska lätt på. Och nyårsfirandet inskränker sig merendels till att Årstafrun viker och linjerar upp folioark till de praktiska liggare, som hon skall använda som dagbok under det kommande året. Det möter inget hinder att gå bort till folk eller ta emot främmande på den heliga juldagen, vilket i senare tid ansetts opassande.

Ända sent in på julaftonen kan en kakelugnsmakare hålla på att laga kakelugnen i salen och eländigt ställa till med sot. Julklapparna är ofta anspråkslösa och inhandlas ibland på Stortorget julmarknad på själva julaftonen. Man sparar på de dyrbara hemstöpta ljusen: julaftonen anno 1803 sattes "ljus väl uti kornorna, men ej tändes, utan vi åtnöjdes med 4 på vårt bord och för öfrigt i hvart rum ett Ljus."

ÖVERLYCKLIGA FATTIGHJON

En aldrig sviken tradition är att sända julmat och ljus från Årsta till hjonen i Brännkyrka fattigstuga. Ett år var det så stark frost att Årstas pigor och drängar inte kunde komma iväg på julaftonen utan måste vänta till juldagen. Årstafrun beskriver rörande hur vilda av glädje de stackars hjonen blev, när matsändningen väl kom och de trott sig bortglömda.

"Nya Årstafrun" Lillemor Holmberg har lärt sig konsten att skulptera smörgumsar som Årstafrun var mästare i. Dessa skapelser av nykärnat smör var välkomna gåvor till vänner och bekanta. Lillemor Holmberg syns i husmoderlig klädsel från 1700-talet i sitt gammaldags möblerade hem på Södermalm. Foto Hans Hansson.

Vanlig traktering till fattighushjonen är lutfisk, grytstek, soppa med klimpar, vin, brännvin, tre slags bröd och smör. Hästarna trakterades på julaftonen med "hvar sitt stop korngrope, som för dem var lika så rart som calas i Fattigtugan."

Liksom på andra herrgårdar är det förstås sed på Årsta att gå runt med smakekorv vid slakt och smakebröd vid storbak. Likaså inbjöd frun på Årsta vänner för att provsmaka sitt nybryggda öl "buska", nya oxläggevin, bishop och hembrända pomeransbrännvin, kryddat med hemodlade eller presentade pomeranser.

En sed som gjorde Årstafrun mäktat populär var att hon av nykärnat smör skulpterade smörgumsar "med fullkomlig ull och dubbla par vridna horn" och gav bort till vänner och bekanta. De kunde sommartid sändas i ishinkar in till huvudstaden, en gång till och med till kungens bord. Dessa smörskapelser var inte avsedda att genast hugga in på utan skulle tjäna som bordsdekorationer.

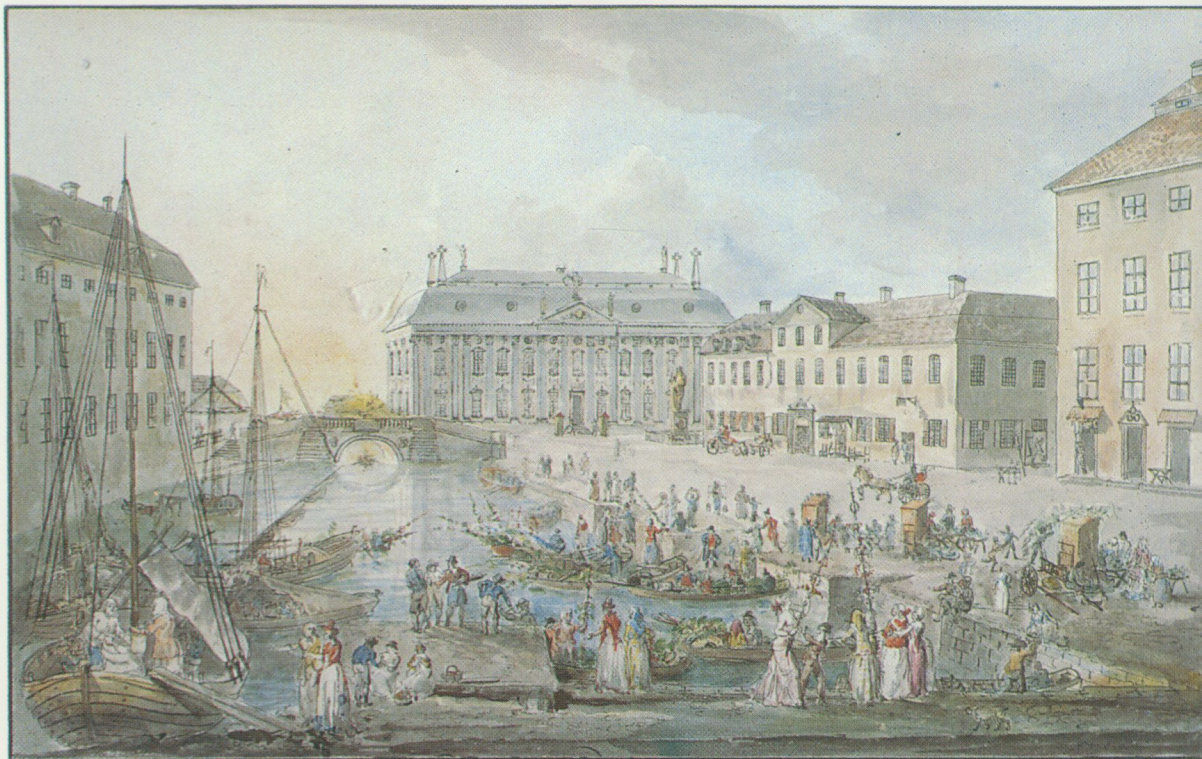
Vidare var det sed att ingen gäst sommartid skulle få lämna Årsta utan att medföra "en skön bouquette".

INTE SKROCKFULL

I Årstadagboken hittar man sällan några traditioner eller seder som dikteras av bondepraktikan, skrock eller "märken". Jag har inte sett att Årstafrun lägger lutfisken i blöt någon absolut bestämd dag eller studerar rågax alltför detaljerat. Hon spår inte väder, tar väderleken som den kommer och bokför den varje kväll.

Märta Helena Reenstierna är sålunda hela livet – även sedan romantiken börjar strömma in i början av 1800-talet – ett sant barn av upplysningstiden. Hon bor i Stockholmstrakten med dess livliga kommunikationer och är inte det minsta vidskeplig, som till exempel hennes syster Eva Fleetwood i mörka Småland. Ibland tar hon i dagboken till ett bra ordspråk, men inte som i exempelvis Birgit Th. Sparres skildringar av herrgårdslivet i slutet av 1800-talet och vid sekelskiftet, då varenda människa använder tröttande och förnumstiga ordstäv så fort de öppnar munnen.

Årsta gårds förnämsta inkomstkälla var tobaksodling. Tobaken är en kinkig planta, känslig för frost. Glädjen är därför stor när skörden lyckas. En tradition är att fira när "haren" tas av tobaken. Då klär pojkarna ut sig till flickor och vice versa.

Majstänger med växlande dekorerings såldes på lövmarknaden vid Munkbron, som Årstafrun besökte anno 1818. Akvarellerad konturetsning av M.R. Heland. Foto Kungl. Biblioteket.

VÅRFEST I PARKERNA 1 MAJ

Lövmarknaden vid Munkbron i Stockholm besökte Årstafrun och hennes husmamsell 22 juni 1818:

Där var flere hundrade sorter Majstänger af blommor, färgadt och guldapper, eggskal, rörkronor, hvimplar af Cattoun, lärft, taft, flor, band med mera. Gungor, väderqvarnar och mycket mer, allt att roa barn med. Dessutom ätande varor af flere slag.

Första maj förknippas vi mest med socialisternas demonstrationsdag. Men på Årstafruns tid och långt fram i tiden var det framför allt vårens ankomst som firades den dagen. Det skedde genom utflykter till lustparkerna i och utanför Stockholm. Inte minst på Djurgården gick det livligt till.

Den 1 maj 1803 for Märta Helena Reenstierna, hennes make och sonen Hans Abraham till Djurgården, änskönt det stormade och regnade, eftersom "litet mat redan var inlagd":

Vi åskådade en oändelig mängd menniskor, som på alla möjliga sätt kringtransporterade sina varelser. Konungen, Dess gemål och Hertiginnan (Hedvig Elisabeth Charlotta) med lysande åtfölje furo flera gånger fram och åter. Vår lilla goda Hertiginna hälsade på mig 3 gånger och talade efven åt Hans abr., som tillika med Pappa promenerade till fots, emedan jag, som ej mådde väl eller tyckte om blåsten, jemt satt kvar uti vagnen. Klock: 7 spisade vi vår aftonmåltid, hämtade några bouteiller öl, fägnade ock våra drängar och förglömde ej eller hästarne med litet bröd."

Årsta gård 1971. Foto Gösta Selling.